

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İXRACYÖNÜMLÜ QEYRİ-NEFT İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

İxtisas: 5308.01 – “Ümumi iqtisadiyyat”

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

İddiaçı: **Nərmin Ehtibar qızı Həsənova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin “İqtisadiyyat” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, dosent
Ramil Zahid oğlu Hüseyn

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Səbinə İzzət qızı Vəliyeva

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Leyla Qabil qızı Xasıyeva

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Lamiyə Mavəddin qızı Hüseynova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.46 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent
Samirə Yaşar qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Elşən Əli oğlu İbrahimov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ixracyönümlü iqtisadiyyatın inkişafını zəruri edən obyektiv reallıqdır. Dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və qeyri-neft iqtisadiyyatı sahələrinin bu prosesə daxil olmasını şərtləndirir. Müşahidələr göstərir ki, qloballaşma və beynəlxalq münasibətlərin inkişafı prosesi iqtisadi fəaliyyətin regionallaşması ilə paralel olaraq inkişaf edir. Ona görə beynəlxalq və transmilli əməkdaşlıq çərçivəsində sosial-iqtisadi dəyişikliklərin qloballaşma prinsiplərinə uyğunlaşdırılması, iqtisadi siyasətin prioritetlərindən biri kimi özünü göstərir. Belə mühüm istiqamətlərdən biri dünya iqtisadi əlaqələrinə integrasiya yolunda ixracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının nəzərəcarpacaq dərəcədə intensivləşməsidir.

Bildiyimiz kimi, 2012-ci ildə qəbul olunan və 2020-ci ilə qədər olan müddəti əhatə edən Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasında ixrac yönümlü iqtisadi model əsas götürülmüş və ölkəmizdə qeyri-neft ixracının artması istiqmətində müvafiq fəaliyyət dərinləşmişdir¹.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2015-ci ildə *"Azərbaycan iqtisadiyyatı bundan sonra ixracyönümlü iqtisadiyyat kimi inkişaf etməlidir"* deyərək vurğulamışdır ki, *"İxrac olmadan Azərbaycan iqtisadiyyatı, həmçinin qeyri-neft sektoru inkişaf edə bilməz"*. Prezident xüsusi ilə qeyd etmişdir ki, ixracın inkişafı və təşviqi hazırda gündəlikdə duran məsələlərdir². Məhz Prezidentin tapşırığına uyğun olaraqda yüksək əlavə dəyər yaradan ixrac yönümlü iqtisadiyyata transformasiya yönündə kompleks

¹ "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 800 nömrəli Fərmanı // – Bakı şəhəri, – 29 dekabr, 2012-ci il.

² Prezident İlham Əliyevin 2015-ci il 27 yanvar tarixində "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunan konfransdakı nitqindən [Elektron resurs] / Azərtac. – Bakı, 2015. – URL: <https://azertag.az/xeber/prezident-ilham-eliyev-regionların-2014-2018-ci-illərdə-sosial-iqtisadi-inkisafı-dovlet-proqramının-icrasının-birinci-ilinin-yekunlarına-hesr-olunan-konfransda-istirak-edib-video-827743>

tədbirlər həyata keçirilmiş və 2016-cı ildə qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı müvafiq Sərəncam imzalanmışdır³. Bu Sərəncamda *“qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması, rəqabət qabiliyyətli qeyri-neft məhsullarının istehsalı və ixracının, ənənəvi və yeni bazarlara çıxış imkanlarının artırılması, bu sahədə əlverişli şəraitin daha da genişləndirilməsi”*⁴ nəzərdə tutulur. Həmçinin 2016-cı ildə qəbul edilən Strateji Yol Xəritəsində⁵ isə Azərbaycanın ixracyönümlü investisiya cəlbediciliyinin artırılması və ixracyönümlü qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı təfəssilatlı tədbirlər əksini tapmışdır.

Məhz “Azərbaycan 2030: sosial iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də bu ənənəni davam etdirmişdir.⁶ Milli Prioritetlərə uyğun olaraq qəbul edilən sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasına görə 2026-cı ilə kimi ölkədə qeyri-neft/qaz ÜDM-nin orta hesabla illik 5% artacağı proqnozlaşdırılır. Sənəddə qeyd edilir ki, qeyri-neft/qaz sənayesi hər il orta hesabla 8,3% artacaq, sənaye zonalarının qeyri-neft/qaz sənaye istehsalında payı 15%, qeyri-neft/qaz sənaye ixracında payı isə 25% olacaqdır. İxracyönümlü yerli məhsulların keyfiyyətli istehsalı təmin olunacaq və e-ixrac inkişaf etdiriləcək, qeyri-neft/qaz ixracının təşviqinə dövlət dəstəyi artırılacaq, 2021-ci illə müqayisədə 2026-cı ildə qeyri-neft/qaz ixracının həcmnin 85% artmasına, həmçinin ixracyönümlü dəyər zəncirinin qurulması təmin olunacaqdır.⁷

³ Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // – Bakı şəhəri, – 18 yanvar, 2016-cı il.

⁴ “Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // – Bakı şəhəri, – 18 yanvar, 2016-cı il.

⁵ Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1138 nömrəli Fərmanı // – Bakı şəhəri, – 6 dekabr, 2016-cı il.

⁶ “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // – Bakı şəhəri, – 2 fevral, 2021-ci il.

⁷ “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial iqtisadi inkişaf Strategiyası” // – Bakı şəhəri, – 22 iyul, 2022-ci il.

Bir çox ölkələr idxalı əvəzləmə siyasətinə üstünlük verməklə qeyri-neft sahələrində ixrac yönümlü istehsalın səmərəliliyini yüksəltməyə çalışır. Bu məqsədlə daxili bazarda sağlam rəqabətin inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq ticarətdə ölkənin üstünlüklər əldə etməsinə və beləliklə, ixracyönümlü sahələrin inkişafına ciddi təkan verir. İstər ölkə, istərsə konkret sahələrin xarici ticarət potensialının artırılmasının ən səmərəli strategiyası, məhz ixracın artırılması ilə üstünlüklərin və ixtisaslaşmanın inkişaf etdirilməsidir. Beləliklə, ixracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafına o halda nail olmaq mümkündür ki, həmin sahələrin rəqabətqabiliyyətliliyi səviyyəsində müvafiq elmi-texniki, istehsal və texnoloji bazası yaradılmış olsun. İxracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf problemlərinin tədqiqinə həsr edilmiş dissertasiya mövzusu qeyd edilənlər baxımından aktualdır.

İxracyönümlü iqtisadiyyatın, eləcə də ixracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf problemlərinə ölkənin iqtisadçı alimləri daim diqqət göstərmişlər. Bu baxımdan Z.Ə.Səmədzadəni, E.A.Quliyevi, İ.H.Alıyevi, B.X.Atəşovu, R.Ə.Balayevi, V.Ə.Qasımlını, İ.M.Abbasovu, İ.H.İbrahimovu, T.N.Əliyevi, G.Ə.Gənciyevi, İ.Ə.Kərimlini, V.S.Bayramovu, E.Ə.İbrahimovu, N.C.Qafarovu, S.İ.Vəliyevanı R.Z.Hüseyni, A.M.Əsədovu və başqalarını qeyd etmək olar.

Xarici ölkə iqtisadçılarından A.Smit, D.Rikardo, E.Xekşer, Y.Şumpeter, B.Balassa, P.Krugman, D.Rodrik, J.D.Sachs, İ.Y.Lin, H.Akanina, M.Romanyuk, V.Varnavski, S.Maxov və s. bu sahədə tədqiqatlar aparmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən müəlliflərin araşdırmalarında əsasən ixracyönümlü iqtisadiyyatın inkişaf problemləri üstünlük təşkil edir. İxracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatı sahələrinin inkişafı ilə bağlı məsələlərin nəzəri və praktiki aspektləri, xüsusən də COVID19 pandemiyasından sonra global miqyasda mövcud olan çağırışlar və torpaqlarımızın işğaldan azad olunmasından sonra ölkə iqtisadiyyatı üçün yaranan yeni imkanlar baxımından zəruri səviyyədə araşdırılmamışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektı qeyri-neft iqtisadiyyatının əhatə etdiyi sahələr müəyyən

edilmişdir. Tədqiqatın predmetini ixracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafı problemləri, o cümlədən ixracyönümlü istehsal, idxalın yerli istehsala təsiri və ixrac məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədini ixracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının formalaşmasının elmi-nəzəri aspektlərini araşdırmaqla və inkişaf səviyyəsini təhlil etməklə qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətlərini və ixracyönümlü istehsalın artırılması perspektivlərini aşkara çıxarmaqdan, bununla bağlı təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Bu istiqamətdə aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- ixracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının formalaşmasının elmi-nəzəri aspektlərinin ümumiləşdirilməsi;
- qeyri-neft iqtisadiyyatının ixracyönümlü inkişaf modellərinin öyrənilməsi;
- ixracyönümlü istehsalın qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafında rolunun müəyyən edilməsi;
- qeyri-neft sahələrində istehsalın inkişaf səviyyəsinin, ona təsir edən amillərin təhlil edilməsi;
- qeyri-neft sahələrində idxal və ixracın dinamikasının təhlili;
- qeyri-neft məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin təhlili əsasında ixrac potensialının qiymətləndirilməsi;
- qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- qeyri-neft sahələrində ixracyönümlü potensialdan istifadənin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının aşkara çıxarılması;
- ixracyönümlü istehsalın stimullaşdırılması tədbirlərinin və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində mövcud problemlərin araşdırılması məqsədilə analiz, sintez, iqtisadi-riyazi, iqtisadi-statistik, analitik təhlil, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- ixracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının formalaşması ilə bağlı elmi-nəzəri baxışların və ixracyönümlü qeyri-neft sahələrinin

inkişaf xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

- qeyri-neft iqtisadiyyatının ixracyönümlü inkişaf modellərinin öyrənilməsi əsasında bu modellərin tətbiqi imkanlarının müəyyən edilməsinə ehtiyac duyulur;
- qeyri-neft sahələrində istehsalın inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin və ona təsir edən amillərin, həmçinin idxal və ixracın təhlili əsasında ixrac yönümlü istehsal potensialının müəyyən edilməsinə zərurət yaranmışdır;
- qeyri-neft məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsini araşdırmaqla ixrac potensialının qiymətləndirilməsi və ona təsir edən amillər arasındakı asılılığın müəyyən edilməsi əsaslı məsələlər sırasına daxildir;
- qeyri-neft sahələrində ixraca dövlət dəstəyinin mövcud səviyyəsinin araşdırmaqla dəstək mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi müasir dövrün tələbidir;
- ixracyönümlü potensialdan istifadənin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının, istehsalın stimullaşdırılması tədbirlərinin və bu əsasda təkmilləşdirmə istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə zərurət yaranmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- ixracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının formalaşdırılması ilə bağlı konseptual yanaşmalar və ixracyönümlü inkişaf modellərinin öyrənilməsi əsasında istehsal və ixrac amillərinin qarşılıqlı asılılığı – istehsal resurslarından istifadənin yüksək intensivliyi, ixrac yönümlü istehsalın ölkənin tələbatı nəzərə alınmaqla optimallaşdırılması, idxal-ixrac əməliyyatlarının rəşional nisbətının təmin edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafında ixracyönümlü istehsalın rolu müəyyən edilmiş, o cümlədən məhsul və xidmətlərin ixracının diversifikasiyasının, daxili bazarın tələbatı nəzərə alınmaqla balanslaşdırılmış xarici ticarətin təmin edilməsinin zəruriliyi aşkarlanmışdır;

- qeyri-neft sahələrində istehsalın inkişaf səviyyəsinin, idxal və

ixracın dinamikasının təhlili əsasında onlara təsir edən amillər, həmçinin həmin amillər arasındakı asılılıq əsaslandırılmışdır;

- qeyri-neft məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin təhlilinə əsaslanaraq ixrac potensialı qiymətləndirilmiş, ixrac potensialından istifadənin səmərəliliyini şərtləndirən amillər arasındakı əlaqə müəyyən edilmişdir;

- qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin və ixracyönümlü istehsalın stimullaşdırılması tədbirlərinin ixracyönümlü potensialdan istifadənin yaxşılaşdırılmasına təsiri, bu əsasda təkmilləşdirmə tədbirlərinin əsas istiqamətləri sistemləşdirilmişdir;

- iqtisadi fəaliyyət sahələrinin, subyektlərin və məhsulların rəqabət qabiliyyətlik göstəriciləri arasında əlaqə müəyyən edilmiş, bütövlükdə qeyri-neft iqtisadiyyatının rəqabətə davamlılığının təmin edilməsi prioritetləri əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti, ixracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının formalaşmasının elmi-nəzəri müddəalarının konseptual yanaşmalarla əsaslandırılmasından ibarətdir. Bu baxımdan müəyyən edilən müddəalar qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində faydalı strategiya kimi qəbul edilə bilər.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafı istiqamətində hazırlanan təkliflərlə, o cümlədən ixracyönümlü potensialdan istifadənin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının aşkara çıxarılması, ixracyönümlü istehsalın stimullaşdırılması tədbirlərinin və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi ilə xarakterizə olunur. Əldə edilmiş nəticələr və irəli sürülən təkliflərdən qeyri-neft iqtisadiyyatının dayanıqlılığının təmin edilməsi siyasətinin təkmilləşdirilməsində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi: Dissertasiyanın əsas elmi-nəzəri müddəaları, nəticə və təklifləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu jurnallar və konfrans materiallarında dərc olunmuş 6 məqalədə (2-i xaricdə olmaqla) və 9 tezisdə (3-ü xaricdə olmaqla) öz əksini tapmışdır. Konfrans materialları sırasında “Qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafının davamlı inkişaf və yaşıl iqtisadiyyatın

genişlənməsində rolu” (Sumqayıt, 2022), “Azərbaycan Respublikasında ixrac yönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafına müasir qurumların təsiri” (Bakı, 2023), “Yaşıl enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsinin qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafına təsiri” (Gəncə, 2023), “Направления стимулирования экспортоориентированного производства в ненефтяном секторе” (Lyon, 2023), “Qeyri-neft sferasında ixrac potensialının qiymətləndirilməsi” (Gəncə, 2023), “The evolution of export potential in the non-oil sphere” (New York, 2023), “İxrac yönümlü kənd təsərrüfatının inkişafının dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində rolu” (Mingəçevir, 2023), “The role of the non-oil sector in combating climate change” (Dortmund, 2024), Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda dairəvi iqtisadiyyat modelinin tətbiqi (Bakı, 2025) adlı tezisləri göstərmək olar. Tədqiqat zamanı müəllifin həmçinin “İxrac yönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri” (Naxçıvan, 2022), “İxrac yönümlü istehsalın qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafında rolu” (Bakı, 2023), “Qeyri-neft iqtisadiyyatının ixrac yönümlü inkişaf modelləri” (Bakı, 2023), “The main directions of a state-supported mechanism for a non-oil economy development” (Moskva, 2023), “Возможности повышения уровня самообеспеченности страны несырьевыми продуктами” (Moskva, 2023), “İxracın genişləndirilməsinin qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafında rolu” (Gəncə, 2024) adlı məqalələri dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Gəncə Dövlət Universiteti.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş (12054 işarə), I fəsil (68395 işarə), II fəsil (51526 işarə), III fəsil (72973 işarə), nəticə (10257 işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı (27395 işarə) üzrə ümumi həcm 263840 işarədir. Dissertasiyada 18 cədvəl, 14 qrafik, istifadə edilən ədəbiyyat siyahısında 186 adda mənbə göstərilmişdir. Dissertasiyanın işarə sayı cədvəllər, sxemlər, diaqramlar, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 215205 işarədir.

TƏDQIQAT İŞİNİN QISA MƏZMUNU

Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları səciyyələndirilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar şərh edilmiş, işin elmi yenilikləri, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti və aprobasiyası öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin **“İxracıyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafının elmi-nəzəri aspektləri”** adlı birinci fəslində ixracıyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağlı elmi baxışlar, qeyri-neft iqtisadiyyatının ixracıyönümlü inkişaf modelləri və ixracıyönümlü istehsalın qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafında rolu məsələləri şərh edilmişdir.

İqtisadi inkişafın müasir paradigması informasiya, əmək və texnologiya tələblərini formalaşdırır, eləcə də elm və texnikanın nailiyyətləri əsasında yeni məlumatların işlənməsi və yaradılmasına kömək edir. Bütün bunlar, nəticə etibarilə iqtisadi inkişafa yönəlməklə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini, xüsusilə daxili tələbatın ödənilməsi ilə yanaşı ixracıyönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını şərtləndirir.

İxracıyönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafı beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinə əsaslanmaqla xarici ticarətin səmərəliliyini, o cümlədən idxalın ixracla əvəzlənməsini nəzərdə tutur. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri əsasən merkantilist nəzəriyyə, mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi, müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi, istehsal amilləri nəzəriyyəsi, məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi və rəqabət nəzəriyyəsi ilə xarakterizə olunur.

İxracıyönümlü inkişaf modelləri birbaşa xarici ticarət effektləri yaradan, ixracın inkişafına və ölkə iqtisadiyyatının ixrac potensialının artırılmasına töhfə verən strategiyaları əhatə edir. Xarici ticarətdə həm birbaşa, həm də dolayı təsirlərə yeni texnologiyalar və idarəetmə metodları da aid edilir. Beləliklə, idxalıyönümlü və idxalı təşviq edən strategiyaları fərqləndirmək lazımdır. Texnoloji transfer baxımından idxal yönümlü ən əlverişli müsbət təsirlərin, ixracı stimullaşdırma bilməsi vacibdir. Öz növbəsində, dolayı xarici ticarət təsirləri - ümumi daxili məhsulun artımı, istehlak mallarının idxalının artması və s. idxalı

stimullaşdırdığından belə nəticəyə gəlmək olar ki, ixracyönümlü modellər iqtisadiyyatın innovativ inkişafı, əmək məhsuldarlığının artırılması və davamlı iqtisadi artımın əsas amilinə çevrilə bilər.⁸

Qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafı üzrə prioritetlər, ilk növbədə sistemi mal və xidmətlərin ixracının artımını və diversifikasiyasını, balanslaşdırılmış xarici ticarətin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar olaraq əsas hədəflər olaraq aşağıdakı məsələlərə üstünlük verilir: ixracın dəstəklənməsi və inkişafı sisteminin formalaşdırılması; ənənəvi bazarlardan əlavə, yeni və daha səmərəli bazarların axtarışı, perspektivli bazarlarda möhkəmlənmə; beynəlxalq bazarlarda iqtisadi inteqrasiyanın inkişafı; subyektlərin ixrac istiqamətində cəlbəciliyinin artırılması; iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün yeni qlobal dəyişikliklərin nəzərə alınması və qlobal bazarların tələblərinə uyğunlaşma və s.⁹

İstehsalın və ixracın strukturunda yüksək əlavə dəyəri olan məhsulların xüsusi çəkisini artırmaq üçün istehsalın və ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlərə də ehtiyac yaranır. Bununla belə, kapital tutumlu əmtəələrin istehsalında müqayisəli üstünlüyə malik olmaq üçün kapital təminatı onun ticarət tərəfdaşlarının olması vacibdir. Bu səbəbdən, iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulması, şaxələndirilməsi və istehsal strukturunda yüksək əlavə dəyərə malik məhsulların xüsusi çəkisinin artırılması tədbirləri ixracın stimullaşdırılması strategiyasında mühüm yer tutur.

İxracın genişləndirilməsi və idxalın əvəzlənməsi strategiyaları “ixrac əsaslı artım” modelinin həyata keçirilməsində uğurlu yol hesab edilə bilər. Bu model iqtisadiyyatın inkişafını ixrac fəaliyyətinə əsaslanan strategiyalar vasitəsilə stimullaşdırmağı nəzərdə tutan iqtisadi modeldir. Bu modelin əsas məqsədi istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin xarici bazarlara çıxarılmasının və

⁸ Брянцев, Р. Импорт и экспорт. Монография / Р. Брянцев. – Москва: Лаборатория книги, – 2010. – 42 с.

⁹ Orucov A.İ. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin strateji prioritetləri yeni mərhələdə qeyri-neft sektorunun uğurlu inkişafını təmin edir: [Elektron resurs] / Yeni Azərbaycan. – URL: https://www.yeniazərbaycan.com/Siyaset_e36462_az.html

bununla ölkənin iqtisadi artımına təkan verilməsidir. Azərbaycan Respublikasında ixrac əsaslı artım modeli xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, iqtisadiyyatın diversifikasiyalı inkişafına nail olunması və dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsi istiqamətində bu modelin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

İxrac əsaslı artım modelinin həyata keçirilməsi üçün bir sıra addımlar vacibdir: qeyri-neft məhsullarının istehsalının artırılması; əlverişli ixrac siyasətlərinin hazırlanması; beynəlxalq standartlara uyğun məhsul istehsalı; logistika və nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və s.

Cənubi Koreya, Sinqapur, Honq Konq və Tayvan kimi ölkələr ixrac əsaslı strategiyalarla iqtisadi artım əldə etmişlər. Bu modellə uğur qazanan ölkələrin əksəriyyəti strateji planlaşdırma və hökumət dəstəyi ilə iqtisadi inkişafa nail olmuşlar. İxrac əsaslı artım modelini uğurla tətbiq edən ölkələrdən biri də Çindir. *Çin təcrübəsində qazanılan uğurlar respublikamız üçün maraq doğura bilər. Bu baxımdan milli və dövləti mənafehlərlə qloballaşma prosesinin arasında ortaq məxrəcin tapılması zəruridir.*¹⁰

İkinci fəsilə - **“Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi: istehsal, idxal və ixracın dinamikası”** - qeyri-neft sahələrində istehsalın inkişaf səviyyəsi, ona təsir edən amillər, qeyri-neft sahələri üzrə idxal və ixracın dinamikası təhlil edilir, qeyri-neft məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi və ixrac potensialı qiymətləndirilir.

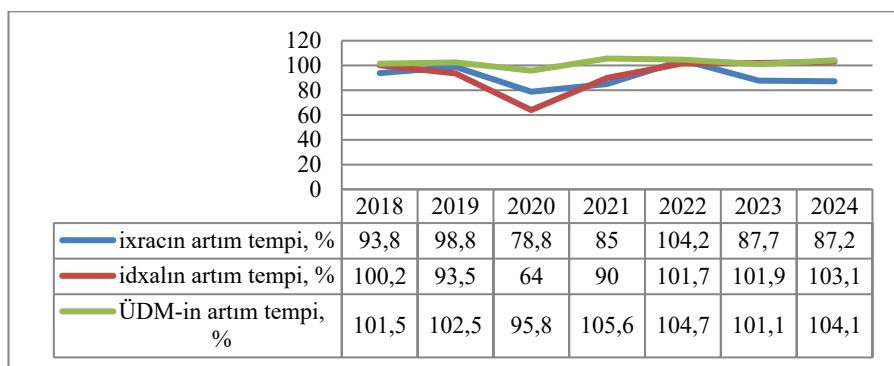
Ölkə iqtisadiyyatının ixracyönümlü olması ölkənin beynəlxalq arenada iqtisadi əlaqələrinin xarakterini göstərir və müxtəlif sahələr üzrə dünya bazarlarında dayanıqlı yer tutmağa yönəlir. Bu çərçivədə ixracyönümlü siyasətin məqsədi, artan daxili tələb və global bazarlarda potensial tələbat nəzərə alınmaqla iqtisadi inkişafın yüksək tempinə və istehsalın səmərəliliyinə nail olmaqdan ibarətdir.

Araşdırmalar göstərir ki, bu sahədə mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək üçün ilk növbədə ÜDM-in artım tempi ilə idxal və

¹⁰ Səmədzadə Z.Ə. Çin global dünya iqtisadiyyatında / Z.Ə.Səmədzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2009. – s. 128.

ixracın artım tempi müqayisə edilir. Bu baxımdan, qeyd olunan göstəricilər arasında əlaqə özünü əhəmiyyətli şəkildə göstərir.

Belə ki, ixracın həcmnin 2020-ci ildə 21,2 faiz, idxalın həcmnin 36 faiz azalması özünü ÜDM-də də biruzə vermişdir. Yəni ÜDM-in həcmi də 2020-ci ildə 4,2 faiz azalmışdır. 2022-ci ildə ÜDM-in 4,7 faiz səviyyəsində artması ixracın 4,2 faiz, idxalın 1,7 faiz artması fonunda baş vermişdir. Digər illərdə də oxşar tendensiya müşayiət olunur. Təbii ki, ÜDM-lə ixrac arasındakı asılılığa diqqət yetirilməsi xüsusilə vacibdir. İxracın həcmnin artması, məlumatların göstərdiyi kimi, 2022-ci ildə daha yüksək səviyyədədir (Qrafik 1).

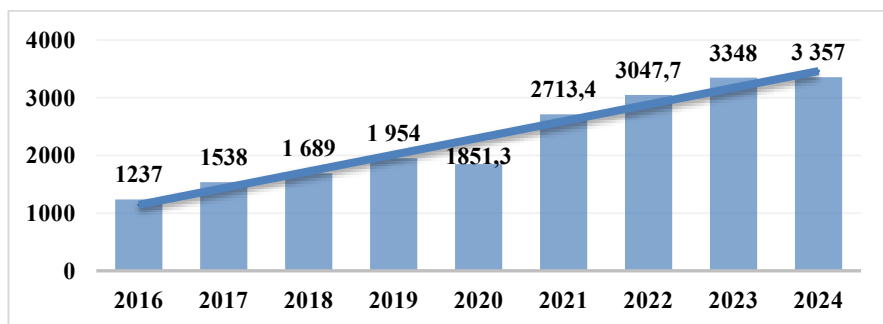
Qrafik 1. ÜDM, idxal və ixracın artım tempi, əvvəlki ilə nisbətən, %-lə

Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qeyd edilənlər göstərir ki, qeyri-neft iqtisadiyyatının dayanıqlığını təmin etmək üçün ixracı daha da inkişaf etdirmək, bu məqsədlə ixracyönlü məhsulların istehsalını artırmaq, onların keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, ixrac olunan məhsulların çeşidini genişləndirmək, kütləvi informasiya vasitələrindən, sərgilərdən, yarmarkalardan, təqdimatlardan istifadə etməklə onların dünya bazarına çıxarılmasının təmin edilməsi zəruridir. Yeni mütərəqqi texnologiyaların, maşınların, avadanlıqların əldə edilməsi istiqamətində idxalın strukturunun təkmilləşdirilməsini, ölkə daxilində istehsal edə bilən məhsulların idxalının minimuma endirilməsini də qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafı tədbirlərinin sırasında qeyd etmək olar.

Azərbaycan Respublikasında ixracın böyük hissəsi neft və neft məhsullarının payına düşür. Araşdırmalar göstərir ki, 2024-cü ildə ixracın 87,9 faizi neft-qaz məhsullarının payına düşmüş, qeyri-neft sektorunun xüsusi çəki isə 12,1 faiz təşkil etmişdir.

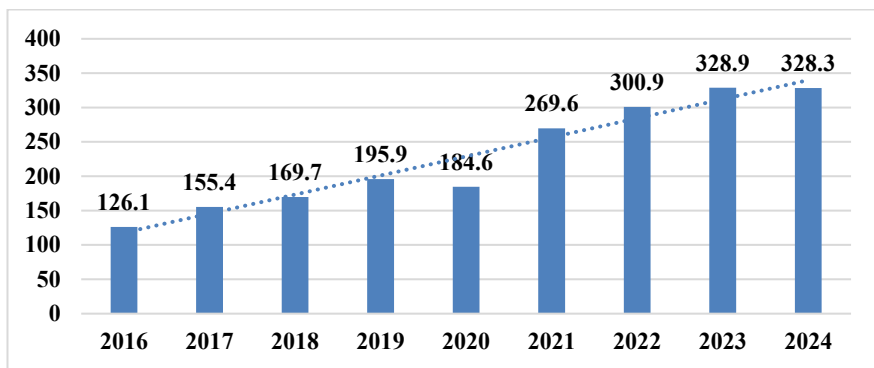
Azərbaycan Respublikasında cəmi qeyri-neft məhsullarının ixracının dinamikasına nəzər saldıqda ümumilikdə illər üzrə müsbət artım tempi özünü göstərir. Cədvəldə 2016-2024-cü illər ərzində Azərbaycanın qeyri-neft ixracının davamlı artım göstərdiyi müşahidə olunur. Yalnız 2020-ci ildə pandemiya dövründə azalma görünür. Belə ki, 2016-cı ildə 1237 milyon ABŞ dolları olan qeyri-neft ixracı 2024-cü ildə 3357 milyon ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir. Bu təxminən 2,7 dəfə artım deməkdir ki, bu da ötən dövr ərzində ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdiyini göstərir (Qrafik 2).

Qrafik 2. Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft ixracı, 2016-2024-cü illər, milyon ABŞ dolları ilə

Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün ümumi qeyri-neft ixracının həcmi ilə yanaşı adambaşına düşən qeyri-neft ixracı göstəricisi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda 2016-2024-cü illər ərzində adambaşına düşən qeyri-neft ixracında artım müşahidə olunur. Belə ki, 2016-cı ildə adambaşına düşən qeyri-neft ixracı 126,1 ABŞ dolları, 2024-cü ildə isə bu göstərici 2,6 dəfə artaraq 328,3 ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. 2020-ci ildə cüzi azalma baş verib ki, bu pandemiyanın global iqtisadiyyata təsiri ilə izah edilə bilər (Qrafik 3).

Qrafik 3. Azərbaycan Respublikasında adambaşına düşən qeyri-neft ixracı, 2016-2024-cü illər, ABŞ dolları ilə

Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qeyri-neft-qaz sektorunda ixracın struktur xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məhsulların mürəkkəblik səviyyəsi əsasında aparılan təhlillə daha aydın şəkildə müşahidə olunur. Qeyri-neft/qaz ixracında məhsulların texnoloji və iqtisadi mürəkkəblik səviyyəsini müəyyən etmək məqsədilə “Harvard Growth Lab” tərəfindən hesablanan mürəkkəblik indeksinin nəticələri təhlil edilmişdir. Mürəkkəblik indeksi məhsulun texnoloji və iqtisadi dəyərini göstərir. 2024-cü ilin göstəricilərinə əsasən, Azərbaycanın qeyri-neft/qaz ixracının 53,5%-ni təşkil edən 19 malın 13-nün mövqeyi “Harvard Growth Lab”ın mürəkkəblik indeksinin 1224 mal qrupu arasında pillə baxımından 800-dən yuxarıdır. Digər tərəfdən, ümumi məhsul üzrə orta göstərici ilə müqayisədə 188 pilləlik fərq bu məhsulların daha az sofistika səviyyəyə malik qruplara yaxın olduğunu göstərir (Cədvəl 1).

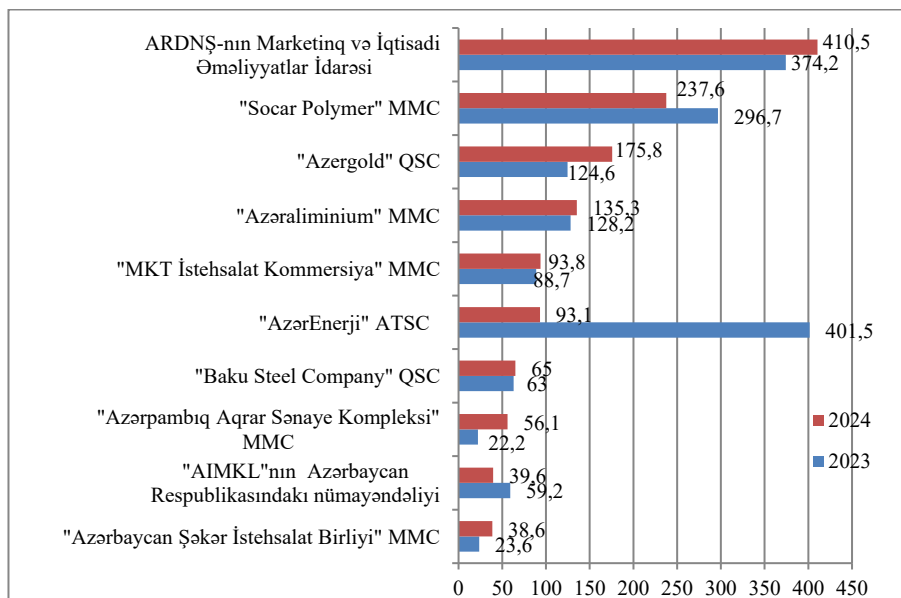
İxrac olunan qeyri-neft sektoru üzrə əsas ixracatçı şirkətlərə nəzər saldıqda həm dövlətə məxsus, həm də qeyri-dövlət subyektlərinin payını görmək mümkündür. 2024-cü ildə ən çox qeyri-neft məhsulu ixrac edən iqtisadi subyekt dövlətə məxsus “ARDNŞ-nın Marketin və İqtisadi Əməliyyatlar İdarəsi” olmuşdur ki, onun ixracı 410,5 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Qeyri-dövlət subyektlərindən isə ən çox ixrac “MKT İstehsalat Kommersiya” MMC yə aiddir ki, onun 2024-cü il üzrə ixracı 93,8 milyon ABŞ dolları olmuşdur (Qrafik 4).

Cədvəl 1.

2024-cü il üzrə məcmu qeyri-neft/qaz ixracı üzrə 19 drayver məhsulların mürəkkəblilik reytingi

1224 məhsul üzrə reyting cədvəli	Malların kodu	Malların adı	Mürəkkəblilik indeksində dəyişmə	2024-cü il üzrə, min ABŞ dolları (cari göstərici)
1 = ən yüksək sofistika səviyyə, 1224 = ən zəif sofistika səviyyə		CƏMİ QEYRİ-NEFT-QAZ		Qeyd edilən 19 məhsul məcmu qeyri-neft-qaz ixracının 53,5%-ni təşkil edir.
1082	710812	Qızıl	-2.24	211758,63
1223	520100	Pambıq	-2.56	177119,57
1113	070200	Tomat (pomidor)	-1.41	175430,42
1138	080222	Meşə fındığı	-1.52	126684,28
1151	310210	Karbamid	-1.58	126224,64
1109	081070	Xurma, təzə	-1.39	113663,36
311	760612	Alüminium ərintilərindən qalınlığı 0,2 mm-dən çox olan düzbucaqlı plitələr,	0.756	108215,59
808	290511	Metanol (metil spirti)	-0.434	104396,56
330	390230	İlkin formalı propilen sopolimerləri	0.716	96819
814	271600	Elektrik enerjisi	-0.448	94144,11
38	390120	Xüsusi kütləsi 0,94 və ya daha çox olan ilkin formalı polietilen	1.72	89695,4
57	391190	Polimerləşmə nəticəsində əmələ gələn ilkin formalı digər maddələr	1.56	73801,8
854	080810	Alma, təzə	-0.558	61900,56
330	390210	İlkin formalı polipropilen	0.716	51130,68
1096	252310	Sement klinkerləri	-1.34	49661,23
1053	760120	Emal olunmamış alüminium ərintiləri	-1.16	47708,35
38	390110	Xüsusi kütləsi 0,94-dən az olan ilkin formalı polietilen	1.72	39780,33
1109	081010	Çiyələk və bağ çiyələyi	-1.39	26360,69
878	070190	Kartof	-0.61	20504,03

Mənbə: "Harvard Growth Lab" mərkəzinin mürəkkəblilik indeksi əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib. <https://atlas.hks.harvard.edu/rankings/product>

Qrafik 4. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ildə qeyri-neft sektoru üzrə əsas ixracatçı şirkətlər, milyon ABŞ dolları ilə

Mənbə: www.ereforms.gov.az məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının diversifikasiyalı inkişafına nail olunması istiqamətində qeyri-neft iqtisadiyyatının xidmət sektorunun olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Qəbul olunan dövlət proqramları və inkişaf strategiyalarında da xidmət sektoruna xüsusi diqqət yetirilir.

Xidmət sahəsinin illər üzrə ixracdakı payına nəzər saldıqda görünür ki, 2024-cü ildə xidmət sferasının ümumi ixracı 2018-cu ilə nəzərən 38,8% artaraq 6513,3 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Ümumilikdə, illər üzrə xidmətlərin ümumi həcmnin müsbət artım tempi müşahidə edilir. Turizm və tikinti sahəsində pandemiyanın mənfi təsiri özünü göstərsə də 2021-ci ildən başlayaraq müsbət artım tempi görünür (Cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Azərbaycan Respublikasında xidmət sektorunun ixracı , milyon ABŞ dolları ilə

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2018-ci illə müqayisədə 2024-cü ildə, faiz
Xidmətlər - cəmi	4690,7	3761,5	2620,6	3495,4	55067,4	6285,2	6513,3	138,8
o cümlədən:								
Nəqliyyat	1223,8	1107,9	1644,6	2396,4	2766,8	2903,7	1558,7	127,4
Turizm	2634,1	1791,5	304,2	312,7	823,3	1492,1	2047,1	77,7
Tikinti	54,3	31,6	28,9	18,6	48,4	36,6	32,8	60,4

Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda xidmət sferasında xüsusilə turizm, o cümlədən sağlamlıq və təhsil turizmi, nəqliyyat kimi sahələrin inkişafı üçün böyük perspektivlər mövcuddur. Xüsusilə də, işğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış bu sahələr üçün yeni perspektivlər açır, bu ərazilərin logistika mərkəzinə çevrilməsi, turizm potensialının reallaşdırılması və innovativ nəqliyyat infrastrukturunun qurulması üçün münbit şərait yaradır. Xidmət sferasında yeni nəsil xidmət ixracı hesab edilən peyk telekommunikasiya xidmətlərinin də ixracın genişləndirilməsi istiqamətində xüsusi əhəmiyyəti mövcuddur.

Üçüncü fəsil **“Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətləri və ixracyönümlü istehsalın artırılması perspektivləri”**nə həsr edilir. Bu fəsildə qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafına dövlət dəstəyi mexanizmi, qeyri-neft sahələrində ixracyönümlü potensialdan istifadənin yaxşılaşdırılması yolları, ixracyönümlü istehsalda innovasiya və stimullaşdırma strategiyası və qeyri-neft iqtisadiyyatının rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsi istiqamətləri müəyyən edilir.

İxracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatına dövlət dəstəyi çərçivəsində Azərbaycan Respublikasında İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyi (AZPROMO), Azexport.az portalı, Ələt Azad İqtisadi Zonasının yaradılması (ƏAİZ) və s. Azərbaycanda bu sahənin inkişafına təkan verir. “Made in Azerbaijan” brendinin

inkışafı və dünya bazarlarında əhəmiyyətli yer tutması dövlətin ixrac yönümlü siyasətində diqqət mərkəzindədir.

Dövlətin stimullaşdırıcı tədbirləri sırasında daxildə emal xüsusi gömrük prosedurunun qeyd edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Daxildə emal xüsusi gömrük proseduru - malların emal əməliyyatları aparıldıqdan sonra ixrac edilməsi məqsədilə ölkə ərazisinə gömrük rüsumları və vergilər, o cümlədən ƏDV alınmadan gətirilməsindən ibarətdir. Emal əməliyyatları dedikdə malların hazırlanması, emalı, təkrar emalı və təmiri başa düşülür. Ölkəmizdə malların daxildə emal xüsusi gömrük proseduru altında yerləşdirilməsi, əsasən, iki istiqamətdə - təmir və emal məqsədilə həyata keçirilir. Prosedur emal və xidmət sektorunun inkişafına, ixrac fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə tətbiq olunur. 2024-cü ildə ixrac məqsədilə daxildə emal üçün idxal edilən malların dəyəri 368,8 milyon ABŞ dolları, ixrac əməliyyatları 407 milyon ABŞ dolları, daxildə emal xüsusi gömrük prosedurundan sonra təkrar ixrac əməliyyatları isə 48,1 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir (Cədvəl 3).

Cədvəl 3.

2024-cü il üzrə daxildə emal xüsusi proseduru altında idxal əməliyyatları üzrə və daxildə emal prosedurundan sonra ixrac əməliyyatları üzrə ümumi məlumat, milyon ABŞ dolları ilə

Rejim	Yanvar	Fevral	Mart	Aprəl	May	İyun	İyul	Avqust	Sentyabr	Oktyabr	Noyabr	Dekabr	Cəmi
Daxildə emal	17.0	38.0	16.7	41.1	52.2	21.7	36.3	34.2	26.1	26.9	32.2	26.4	368.8
Daxildə emal xüsusi gömrük prosedurundan sonra ixrac əməliyyatları	11.6	42.7	38.4	47.3	16.5	60.4	24.1	48.3	41.8	13.6	17.4	44.9	407.0
Daxildə emal xüsusi gömrük prosedurundan sonra təkrar ixrac əməliyyatları	1.1	0.8	2.8	1.7	3.9	4.3	4.7	2.4	4.9	5.4	5.4	10.7	48.1

Mənbə: www.ereforms.gov.az məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Məlumdur ki, müqayisəli texnoloji üstünlüklər ölkənin global iqtisadi məkanda mövqeyini möhkəmləndirir və rəqabət qabiliyyətini artırır. Eyni zamanda ixrac həcmnin sabit artımını və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılmasını təmin edir.

Araşdırmalar göstərir ki, xarici ticarətin intensivləşdirilməsinin zəruri şərtlərindən biri də ixrac potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasıdır. Bu baxımdan ixrac potensialından istifadənin səmərəliliyinə təsir edən amilləri iqtisadi-riyazi modeldən istifadə etməklə araşdırdıqda aşağıdakı asılılıq yaranır:

$$y = 529.7 - 0.159X_1 + 0.0734X_2$$

Excel Proqramı vasitəsilə çoxölçülü korrelyasiya və reqressiya təhlili üçün aparılan hesablamada təsbit əmsalı $R^2 = 0,95$ olmuşdur. Bu isə nəticə olaraq müəyyən edilmiş əlamətin – qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının seçilmiş amillərlə – qeyri-neft sektorunda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar və digər iqtisadiyyat sahələri üzrə ümumi daxili məhsulla sıx əlaqəsini göstərməklə korrelyasiya əmsalının müstəqil dəyişənin (x) və asılı dəyişənin (y) asılılıq dərəcəsini ifadə edir (Cədvəl 4).

Cədvəl 4.

Azərbaycan Respublikasında Qeyri-neft sektorunda ixrac potensialı və ona təsir edən amillərin dinamikası

İllər	İxrac, mln ABŞ dollar (y)	Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya, mln manat (x_1)	Qeyri-neft sahələri üzrə ümumi daxili məhsul, mln manat (x_2)
2018	1689.0	11249.7	41662.0
2019	1954.0	12690.6	44481.8
2020	1851.3	11238.5	45312.2
2021	2713.4	11002.0	51122.2
2022	3047.7	12413.3	61509.1
2023	3348.0	15003.9	69482.8
2024	3357.0	16254.2	75335.8

Mənbə: : DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

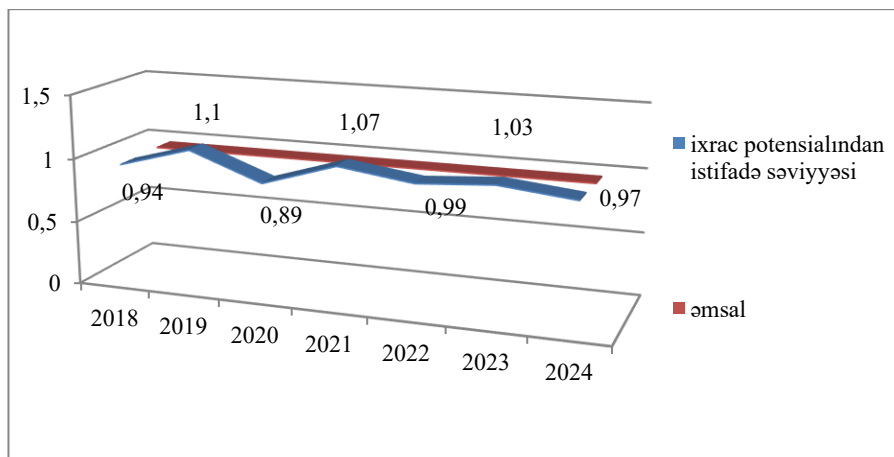
Faktiki və model üzrə əldə edilmiş məlumatlar əsasında qeyri-neft sektorunda mövcud şərtlərlə ixrac potensialından istifadə səviyyəsini müəyyən etmək olar (Cədvəl 5).

Cədvəl 5.

Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının göstəriciləri

İllər	Faktiki ixrac, mln. ABŞ dolları	Model üzrə ixrac, mln ABŞ dolları
2018	1689.0	1798.5
2019	1954.0	1776.4
2020	1851.3	2068.0
2021	2713.4	2531.8
2022	3047.7	3069.5
2023	3348.0	3242.8
2024	3357.0	3473.5

Aydın olur ki, tədqiqatın aparıldığı 2019-cu, 2021-ci və 2023-cü illərdə ixrac potensialından daha səmərli istifadə olunmuşdur. 2018-ci, 2020-ci, 2022-ci və 2024-cü illərdə isə ixracla bağlı gözləniləndən daha aşağı nəticələr qeydə alınmışdır (Qrafik 5).

Qrafik 5. Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadə səviyyəsi

Qlobal rəqabətinin artması fonunda integrasiya əlaqələrinin inkişafı, elmi-texniki tərəqqinin və innovasiyaların istehsalata tətbiqi, ixracönmümlü istehsalın investisiya cəlbəediciliyinin artırılması kimi tədbirlər qeyri-neft iqtisadiyyatının sabit inkişafına zəmin yaradır. Bununla əlaqədar olaraq qeyri-neft sahələrinin innovativ inkişafı üçün effektiv istiqamətlərin seçilməsi vəzifəsi alternativlər arasından optimal variantın müəyyən edilməsini önə çəkir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm sahələrdən biri də yaşıl enerji hesab edilir və son illər bu sahəyə daha çox diqqət yetirilir. “World Energy Outlook” jurnalına görə, 2030-cu il üçün dünya iqtisadiyyatının davamlı inkişaf məqsədindən ən əhəmiyyətlilərindən biri “yaşıl” enerjiyə keçidin təmin edilməsidir¹¹. Qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də də *“təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi”*¹² əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, ölkədə bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı “yaşıl” enerjinin ixracatçısına çevrilmək əsas hədəflər sırasındadır.

Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti qlobal çağırışlara uyğun olaraq yeni inkişaf modellərinin müəyyən edilməsi və tətbiqini zəruri edir. Bu baxımdan qeyri-neft iqtisadiyyatının rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması dövlətin iqtisadi siyasətində prioritetlərdən hesab olunur. Göstərilənlərlə əlaqədar olaraq, qeyri-neft sektorunda iqtisadi fəaliyyət sahələrinin və subyektlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması imkanlarının kifayət səviyyədə olduğunu qeyd etmək olar. Qeyri-neft iqtisadiyyatının bütün səviyyələrdə rəqabətə davamlılığının artırılması, bütövlükdə iqtisadi sistemin inkişaf vəziyyətini nəzərə alan rəşional modellərdən istifadəni tələb edir. Beləliklə, iqtisadi fəaliyyət sahələrinin, subyektlərin və məhsulların rəqabətə davamlılığını təmin etmək və artırmaq üçün qeyd edilən istiqamətlərin həyata keçirilməsi sabit iqtisadi inkişafı təmin edə bilər.

¹¹ World Energy Outlook 2023: [Elektron resurs] / – URL: <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2023>

¹² “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // – Bakı şəhəri, – 2 fevral, 2021-ci il.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf problemlərinin tədqiqi əsasında aşağıdakı nəticələri ümumiləşdirmək mümkündür:

1. İxracıyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının formalaşması iqtisadi inkişafı təmin etmək, tədiyyə balansını tarazlaşdırmaq və idxal-ixrac nisbətini optimallaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu konsepsiya, sahələrin dayanıqlığını artırmaq, beynəlxalq əmək bölgüsünə integrasiyanı genişləndirmək və müqayisəli üstünlükləri təmin etmək məqsədi daşıyır. Onun uğurlu həyata keçirilməsi isə iqtisadi və hüquqi mexanizmlərin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alan kompleks yanaşmanı tələb edir.

2. Qeyri-neft iqtisadiyyatında ixracıyönümlü inkişaf modellərinin tədqiqi istehsal və ixrac amillərinin səmərəli istifadəsini, ixracıyönümlü istehsalın ölkə tələbatına uyğun optimallaşdırılmasını və idxal-ixrac əməliyyatları arasında rəşional nisbətini təmin edilməsini zəruri edir. Bu kontekstdə formalaşdırılan konsepsiya xarici ticarət siyasətinin strateji məqsəd və prioritetlərini, eləcə də bu məqsədlərə nail olma istiqamətlərini əhatə etməklə daxili və xarici mühit amillərinin təsirinin qiymətləndirilməsini, ixrac potensialından səmərəli istifadəni və ixracıyönümlü sahələrin səmərəliliyinin artırılmasını nəzərdə tutur.

3. İxracıyönümlü istehsalın qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafında rolu və beynəlxalq ixtisaslaşması sahələrin istehsal potensialından asılıdır. Bu potensial, coğrafi mövqe, sosial-institusional amillər və resurs imkanları ilə müəyyən edilir. Onun səmərəli istifadəsi isə dünya ticarət sistemində rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılmasına, ixrac bazarlarının şaxələndirilməsinə və xarici ticarət balansının qorunmasına töhfə verə bilər.

4. Araşdırmalar qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının reallaşdırılması üçün mühüm ehtiyatların mövcud olduğunu göstərir. Son illərdə daxili bazarın təmin edilməsi, xammal yönümlü ixracın hazır məhsullarla əvəzlənməsi və ixracıyönümlü sahələrin istehsaldakı payının artması bu sahənin inkişaf perspektivlərini gücləndirir. Dövlət dəstəyi və stimullaşdırıcı tədbirlər, o cümlədən

maliyyələşdirmə mexanizmləri, güzəştli kreditlər, vergi yüklərinin azaldılması və istehsalçılara marketing dəstəyinin verilməsi ixrac potensialının daha səmərəli reallaşdırılmasına imkan yaradır.

5. Qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş investisiyalar və dövlət xərcləri artsa da, ixrac potensialının reallaşdırılması səviyyəsi illər üzrə dəyişkən oluşdur. Tədqiqatın aparıldığı 2019, 2021 və 2023-cü illərdə daha səmərəli nəticələr əldə edilsə də, 2018, 2020, 2022 və 2024-cü illərdə ixracla bağlı gözləniləndən daha aşağı nəticələr qeydə alınmışdır. İnvestisiya fəaliyyətinin inkişafı və stimullaşdırılması sahə strukturunun yenilənməsi, ixrac yönümlü istehsalın çevikliyinin təmin edilməsi və bazarın rəqabətqabiliyyətli məhsullarla doydurulması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

6. Qeyri-neft sektorunda ixrac yönümlü sahələrin davamlı inkişafı üçün istehsal və satış fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi vacibdir. Bu istiqamətdə istehsalda struktur dəyişiklikləri, infrastrukturun və yeni istehsal üsullarını effektiv şəkildə formalaşdırılması tələb olunur. İnnovativ texnologiya mübadiləsi və ixrac yönümlü modernləşdirmə, yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətli olmasını və xarici bazarlarda dayanıqlı mövqe qazanılmasını təmin edir. Bu tədbirlər istehsalın keyfiyyətini artırmağa, vaxt itkilərini azaltmağa və innovativ texnologiyaların əlçatanlığını təmin etməyə imkan verir.

7. Tədqiqat göstərir ki, qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən iqtisadi fəaliyyət növlərinin və subyektlərin fəaliyyəti üçün proqnoz parametrlərindən istifadə etməklə məhsullarının idxalının, eləcə də daxili bazarda idxalın yerli məhsullarla əvəzləndirilməsinin optimallaşdırılması mümkündür. Belə yanaşma, idxalın dinamikasına sistemli nəzarəti və daxili bazarın tarazlığının optimallaşdırılmasını həyata keçirməyə, həmçinin yüksək rəqabət qabiliyyətliliklə xarakterizə olunan strukturların sabit və dayanıqlı inkişafı yolu ilə ixrac yönümlü istehsalın əsasını formalaşdırmağa imkan yaradır.

8. İstehsal potensialının innovativ əsasda istifadəsi qeyri-neft sektorunda yüksək əlavə dəyərli məhsulların istehsalını genişləndirərək idxaldan asılılığın azalmasına və bazar dayanıqlığının artmasına imkan yaradır. Bu yanaşma perspektivli xarici bazarların müəyyənləşdirilməsinə, ixrac miqyasının genişlənməsinə və məhsulların rəqabət qabiliyyətinin

yüksəldilməsinə töhfə verir. Nəticədə, ixrac yönümlü strukturların səmərəliliyi artır, etibarlı imic formalaşır və əlavə valyuta gəlirləri əldə olunur.

9. İnnovasiyalara əsaslanan qeyri-neft iqtisadiyyatının formalaşdırılması elmi və innovativ fəaliyyətin inkişafı üçün real tələbatı nəzərə alan institusional və maliyyə mexanizmlərinin yaradılmasını zəruri edir. Bu prosesdə tətbiqi elmi layihələrin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi innovativ fəaliyyətin effektivliyinin artırılmasında və elmi nəticələrin praktik tətbiqində əsas rol oynayır.

10. Qeyri-neft iqtisadiyyatının potensialı innovasiya strategiyalarının formalaşdırılmasında əsas konseptual baza kimi çıxış edir. Resurslardan səmərəli istifadə ixracyönlü fəaliyyətin genişlənməsinə və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə, innovativ inkişaf strategiyası isə elmi-texnoloji layihələrin tətbiqinə və resursların optimal bölgüsünə yönəlir.

11. Müəyyən olunmuşdur ki, məhsul strukturunun yenilənməsi, istehsalın optimallaşdırılması və şaxələndirilməsi rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında əsas istiqamətlərdəndir. Bu baxımdan qeyri-neft iqtisadiyyatında sahələr, subyektlər və məhsullar üzrə rəqabətədavamlılığın gücləndirilməsi beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan rasional modellərin tətbiqini tələb edir. Bu modellər istehsalçıların dəstəklənməsi, innovativ texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi və yerli istehsalın qorunması kimi komponentlərin əlaqələndirilməsini ön plana çıxır.

12. Dayanıqlı və rəqabətədavamlı iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan qeyri-neft sektorunda xidmət sferasının inkişafı və ixrac olunan xidmətlərin xüsusi çəkisinin artırılması strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu yanaşma ölkənin tarazlı inkişafının təmin edilməsinə töhfə verməklə yanaşı, turizm, o cümlədən təhsil və sağlamlıq turizmi, eləcə də nəqliyyat sektorunun inkişaf perspektivlərini genişləndirir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması və Böyük Qayıdış prosesinin həyata keçirilməsi, habelə nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin bərpası bu sahələr üzrə ixrac imkanlarının daha da artırılması üçün əlverişli şərait yaradır.

13. İxrac olunan qeyri-neft məhsulları içərisində yaşıl enerji

mənbələrinin rolu gündən-günə artmaqdadır. Xüsusilə də, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə şəraitində bu sahənin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər olduqca diqqətəlayiqdir. Yaşıl enerji sektorunun inkişafına önəm verməklə ölkənin yaşıl enerji məkanına çevrilməsi, təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi konsepsiyalarına əməl olunmasına şərait yadırır.

14. İxracı yönümlü qeyri-neft sektorunun inkişafı ixrac potensialının yüksəldilməsi və investisiyaların təşviqi istiqamətində həyata keçirilən institusional islahatlardan birbaşa asılıdır. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasında ixracı yönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafı üçün vacib olan aşağıdakı təklifləri göstərə bilərik:

- Müasir texnologiyaların tətbiqi və innovasiyaların təşviqi istiqamətində müəyyən islahatların aparılması: universitetlər və tədqiqat mərkəzləri ilə əməkdaşlıq edərək, yeni texnologiyaların və innovativ həllərin inkişaf etdirilməsinə sərmaye qoymaq; innovativ texnologiyaların yerli müəssisələrə transferi və tətbiqi üçün mexanizmlərin yaradılması, texnoparkların və innovativ mərkəzlərin yaradılması; innovativ layihələr üçün dövlət və özəl sektordan maliyyə dəstəyi təmin edən fondların yaradılması.

- İnfrastrukturun genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi istiqamətində: yolların, limanların və dəmir yollarının modernləşdirilməsi, beynəlxalq ticarət yollarına çıxış imkanlarının artırılması; sənaye və kənd təsərrüfatı sektorları üçün stabil və davamlı enerji təchizatının təmin edilməsi, bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsinin artırılması; yüksək sürətli internet və digər İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi.

- İxracın təqdimatı və xarici bazarlara çıxışın dəstəklənməsi istiqamətində: xarici ölkələrlə ticarət sazişlərinin imzalanması, gömrük rüsumlarının azaldılması və ixrac prosedurlarının sadələşdirilməsi; ixracatçılara güzəştli kreditlər sığorta və digər maliyyə dəstəyi vasitələri təmin etmək; ixrac məhsullarının beynəlxalq sərgilərdə yarmarkalarda və təqdimatlarda iştirakının təşkili.

- İnsan kapitalının inkişafı və təlim proqramları istiqamətində: işçi qüvvəsinin peşə təhsili və yenidən təlim proqramlarının

genişləndirilməsi, işçilərin bilik və bacarıqlarının artırılması; xarici mütəxəssislərin cəlb edilməsi və yerli kadrların xarici təcrübə proqramlarında iştirakının təmin edilməsi.

- Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində: biznes fəaliyyətlərini asanlaşdıran və investorların hüquqlarını qoruyan qanunvericilik islahatlarının həyata keçirilməsi; xarici və yerli investorların maraqlarının qorunması və onların fəaliyyətlərini asanlaşdıran şəraitin yaradılması.

Bu təkliflər Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafını dəstəkləyərək, ölkənin iqtisadiyyatının diversifikasiyasına və ixrac potensialının artırılmasına kömək edəcəkdir.

Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalələri və tezisləri dərc edilmişdir:

1. Həsənova, N.E. İxrac yönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri // – Naxçıvan: Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, –2022. №3, – s. 59-62.

2. Həsənova, N.E. Qeyri-neft iqtisadiyyatının ixrac yönümlü inkişaf modelləri // – Bakı: İpək Yolu jurnalı, Azərbaycan Universiteti, – 2023. № 1, – s. 67-72.

3. Həsənova, N.E. İxrac yönümlü istehsalın qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafında rolu // – Bakı: Audit jurnalı, Bakı Biznes Universiteti, – 2023. № 2, – s. 67-73.

4. Гасанова, Н.Е. Возможности повышения уровня самообеспеченности страны несырьевыми продуктами // – Россия, Самара: “Тенденции развития науки и образования” рецензируемый научный журнал, –2023. №101, часть 2, – с. 13-19.

5. Hasanova, N.E. The main directions of a state-supported mechanism for a non-oil economy development // –Россия: “Евразийское пространство: экономика, право, общество” международный научно-аналитический журнал, – 2023. №10, – p. 68-71.

6. Həsənova, N.E. İxracın genişləndirilməsinin qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafında rolu // – Gəncə: İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment jurnalı, Azərbaycan Texnologiya Universiteti, – 2024. №1, – s. 79-83.

7. Həsənova, N.E. Qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafının davamlı inkişaf və yaşıl iqtisadiyyatın genişlənməsində rolu // “Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının aktual problemləri” mövzusunda elmi konfrans, // – Sumqayıt: SDU, – 20-21 oktyabr, – 2022, – s. 272-273.

8. Həsənova, N.E. Azərbaycan Respublikasında ixracyönümlü qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafına müasir qurumların təsiri // “Gənc tədqiqatçıların VI Respublika Elmi Konfransı”, – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 10 mart, – 2023, – s. 100-103.

9. Həsənova, N.E. Yaşıl enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsinin qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafına təsiri // “Müasir təbiət və iqtisad elmlərinin aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, – Gəncə: GDU, – 05-06 may, – 2023, – s. 233-235.

10. Гасанова, Н.Е. Направления стимулирования экспортоориентированного производства в ненефтяном секторе // “General question of world science” XXI international scientific conference, – Lyon, France, – 15 october, – 2023, – с. 21-24.

11. Həsənova, N.E. Qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının qiymətləndirilməsi // “Elm və texnologiyaların müasir trendləri” mövzusunda respublika elmi-praktik konfrans, – Gəncə: Azərbaycan Texnologiya Universiteti, – 6-7 noyabr, – 2023, – s. 365-367.

12. Hasanova, N.E. The evolution of export potential in the non-oil sphere // “Scientific achievements of the third millennium” XXII international scientific conference, – New York, – 15 november, – 2023, – p. 4-6.

13. Həsənova, N.E. İxracyönümlü kənd təsərrüfatının inkişafının dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində rolu // “Davamlı inkişaf strategiyası: qlobal trendlər, milli təcrübələr və yeni hədəflər” mövzusunda II beynəlxalq elmi konfrans, – Mingəçevir: Mingəçevir Dövlət Universiteti, – 08-09 dekabr, – 2023, – s. 396-398.

14. Hasanova, N.E. The role of the non-oil sector in combating climate change // “Development of science in the XXI century” XV international scientific conference, – Dortmund, – 02-03 august, – 2024, – p. 8-10.

15. Həsənova N.E. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda dairəvi

iqtisadiyyat modelinin tətbiqi // “Dairəvi iqtisadiyyat və dayanıqlı ekosistem” mövzusunda VII iqtisadiyyat və idarəetmə sahəsində tədqiqatçıların beynəlxalq elmi konfransı (ISCEMR-2025), – Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, – 12-14 iyun, – 2025, – s. 481-484.

Dissertasiyanın müdafiəsi 08 aprel 2026-cı il tarixdə, saat 16⁰⁰-da Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.46 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1106, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəh., Nəcəf Nərimanov küç., 93.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin (www.aku.edu.az) rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 06 mart 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 05.03.2026

Kağızın formatı: 60 x 84 1/16

Həcm: 41087 işarə

Tiraj: 100